

מאמר זה התפרסם בגירסה מקוצרת באתר **הארץ** (27.5.24):
<https://www.haaretz.co.il/literature/tarbut-sifrot/2024-05-27/ty-article/.premium/0000018f-ba62-d475-a5cf-fafed4c0000>
ובעיתון המודפס במוסף "תרבות וספרות" (יום ששי, 31.5.24). להלן גרסה המורחבת של המאמר.

ב-3 ביוני 1924, יום אחד בלבד לפני שעלה באש ביתו של ש"י עגנון בבאד הומבורג וכלה את ספרייתו וכתביו יד שלו, מת בפראג פרנץ קפקא בתקווה שעזבונו הספרותי יעלה השמימה דרך הארובה. בצירוף מקרים מוזר, כשהלהבות לא קיבלו את מנת חלקן בפראג הן קפצו לבאד הומבורג והשביעו את תאוותן בחדר העבודה של עגנון.

גוילים נשרפים ואותיות פורחות: 100 שנה לשריפת ביתו של עגנון ומותו של קפקא

יוסף סאקס

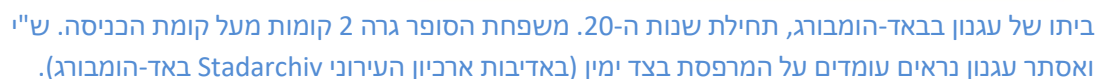
"בן חמש שנים הייתי כשכתבתי את שירי הראשון, "זכר הסופר ש"י עגנון (אז בגיל 79) בנאומו המפורסם בשטוקהולם עם קבלת פרס הנובל. אך גורל השירים שכתב היה מר. "מכל השירים שעשיתי לא נשתייר כלום, " הוא קונן. צעירי בוטשאטש שהיו שרים את שירי "נשרפו במשרפות אושוויץ עם אחיותיהם שפיארו את עירנו ביופיין והנעימו בקולן המתוק את שירי. " מן האזכור הטרגי של השואה והשפעתה על מחיקת זכרון כתביו גלש עגנון ל טראומה אישית קודמת: "כגורל השרים והשרות שעלו הם ושירי באש היה גורל הספרים שעשיתי אחר כך. כולם כאחד עלו בלהב השמים בדליקה שנפלה בביתי בלילה אחד בהומבורג עיר הרחצה.... ובתוך הספרים שנשרפו היה רומן גדול של ששים גליונות דפוס שהודיע עליו המו"ל, שהוא עומד להוציא את החלק הראשון. עם הרומן הזה בצרור החיים שמו נשרף כל מה שכתבתי מיום שירדתי מארץ ישראל לגולה, וכן ספר שעשיתי עם מרטין בובר. [מפעל כינוס של סיפורים חסידיים] מלבד ארבעת אלפים ספרים עבריים שרובם באו לי בירושה מאבותי ומקצתם קניתי מכספי שקימצתי מלחמי". לא בכדי עגנון מזכיר בנשימה אחת את שריפת ביתו ואת הקטסטרופה ההיסטורית, השואה.

אותה שריפה, האירוע המכונן בחייו של גדול סופרי ישראל, פרצה לפני 100 שנה, בתחילת חודש יוני 1924, בזמן שעגנון התגורר עם אשתו אסתר ושני ילדיו בבאד-הומבורג שבגרמניה. עם שריפת כתב-יד שלו, ואובדנה של ספרייה שלימה, וגם כמעט כל רכושה של המשפחה, נסתיימה תקופה פורייה בחייו של עגנון ברפובליקת ויימאר. בימים ההם ישבה קבוצת סופרים ואנשי רוח בבאד-הומבורג, ועגנון נהנה מקרבתם של המו"לית שושנה פרסיץ, י"ח רבניצקי, אחד העם, וחשוב מכולם: ח"ן ביאליק, עמו נהג לטייל במשך שעות ארוכות כמעט מדי יום.

שמו של הבית, שהתנוסס לגובה 4 קומות ברחוב הקיסר פרידריך, היה ה"וילה אימפריאל" על שם הנסיך מוויילס, לימים אדוארד השביעי מלך אנגליה, שנהג לשכור את הבית לחודשים שלימים כשהגיע לבלות בספא שבעיר הנופש באד הומבורג. הבית ממוקם ליד גן ציבורי גדול "קורפארק" וניתן למצוא בו גם היום שביל על שם עגנון ואנדרטה להנצחת תקופת שהייתו של הסופר בעיר.

למחרת השריפה. צולם ביום ה' (5.6.1924), ג' בסיוון תרפ"ד.

סיפור השריפה ומקומו בתודעת עגנון מתועד היטב הן בכתבי זכרונות אקראיים שלו והן בסיפוריו (אם כי, תמיד חשוב להפריד בין שימושו בחומר גלם אוטוביוגרפי שפילס את דרכו לתוך הסיפורת שלו לבין ה"היסטוריה" בה' הידיעה). כמו כן, הפרשה נתפשת כאירוע חשוב ומשפיע בכל חקר עגנון, בפרשנות הסיפורים הרבים בהם היא מופיעה וכמובן גם בכתביה הביוגרפית, כמו זו של אמונה (עגנון) ירון, של חיים באר, של אבנר פאלק (ביוגרפיה פסיכואנליטית באנגלית), ובעיקר בעבודתו החשובה של פרופ' דן לאור ז"ל, מחבר הספר המונומנטלי "חיי עגנון" (שוקן, 1998). עם זאת, עד היום התאריך המדויק של השריפה נותר לוט בערפל. בשל חוסר דיוק ואי וודאות לגבי

יום השריפה, נעלם מעיני חוקרי עגנון וחובבי הספרות צירוף מקרים "סוריאליסטי" שנודע רק כיום, 100 שנה לאחר המעשה.

חיים באר מציין שהשריפה פרצה "אור ליום ד' בסיוון תרפ"ד", זאת אומרת בלילה בין ימי חמישי לששי, 5-6 ביוני. דן לאור קבע את התאריך "בליל שבת 6 ביוני 1924" (באותו שנה חג השבועות חל במוצאי-שבת, עובדה שלא נזכרת על ידי עגנון או מי מחוקרי יצירתו). בשיחה שקיימתי עם אמונה ירון, היא סיפרה שאמנם הייתה רק כבת 3 באותו זמן אבל היא בטוחה שהאסון לא קרה בליל שבת אלא באמצע השבוע. והנה, הודות לחיפושים במשאבים דיגיטליים שלא עמדו לרשות חוקרים קודמים, ותודות לעזרת הארכיון העירוני בבאד-הומבורג, ניתן כיום לקבוע בוודאות שהדליקה התחילה בערב ה-4 ביוני (אור ליום חמישי) ונמשכה עד למחרת בבוקר. בפריט מידע שנודע לנו רק כעת, על-פי עדותם של השכנים בבנין הסמוך ניתן היה להריח את העשן כבר ב-10:00 בערב. נראה כי השכן המצית וחבריו התכוונו להצית שריפה קטנה בסחורה שבמחסנו במטרה להגיש תביעה לחברת הביטוח, ולא דייווחו מיד למכבי האש כי חשבו שיצליחו לכבותה בעצמם, אלא שהלהבות השתלטו במהירות והבניין כולו עלה באש. כפי שכותב גם עגנון, כוחות הכיבוי וההצלה איחרו, והגיעו רק בערך בחצות הלילה ועד אז הלהבות כבר פרצו מכל חלונות הבית. על פי העדויות ב-2:00 לפנות בוקר קרס חדר המדרגות המרכזי של המבנה.

כיצד קרה שחוקר קפדן כלאור טעה בתאריך? ב"חיי עגנון" (עמ' 668, הערה 110) לאור מציין כמקור מאמר על השריפה משבת 7.6.24 (למחרת השריפה לפי חשבוננו של לאור) שפורסם בעיתון *Frankfurter Zeitung*. אלא שאין זכר ואין רמז לאירוע בבאד-הומבורג בשלשת הגליונות של עיתון זה שפורסמו בבוקר, גליון בוקר שני, והמוסף של הצהריים, לא ב-7.6 ולא בימים שלפניו או שאחריו. לעומת זאת בעיתון הבאד-הומבורג המקומי, *Taunusbote* מיום ה' 5.6.24 פורסמה ידיעה המעידה כמאה עדים על התאריך הנכון: הלילה בין יום רביעי (4.6) לחמישי, אור לג' בסיוון. מדוע אם כן דחה לאור את תאריך השריפה ביומיים וכתב ש התרחשה בליל שבת? אפשר להסביר זאת וגם ללמד זכות על הביוגרף הדגול של חתן פרס הנובל. במכתב שהכתיב ממיטת חוליו ביום השבת 7.6.24 הודיע עגנון לפטרונו ש"ז שוקן: "בליל יום ו', 6 ביוני בשכני בבית החולים, הגיעה אלי הידיעה המעציבה, שנשרף הבית שבו גרנו, וכל אשר בו עלה באש. אשתי וילדי ניצלו בחמלת ה' עליי" ("ש"י עגנון-ש"ז שוקן", מכתב 161). מכאן ניתן להסיק כי למחרת ליל התבערה, בבוקר יום ה' 5.6, אסתר וילדיה התעוררו בסניף הצלב האדום המקומי כאורחים שנטו ללון למספר לילות עד שעברו להתארח אצל בני משפחה (כפי שמספרת אמונה ירון בספרה "פרקים מחיי"). כל יום חמישי וששי אסתר טרחה ודאגה לארגן הצרכים הבסיסיים עבורם, כולל ביגוד וצרכים בסיסיים. משום כך הגיעה לבית החולים ובפיה הבשורה הרעה רק בליל שבת—כ-48 שעות אחרי שהיא וילדיה הפעוטים ניצלו מן הדליקה כשלגופם בכותנות לילה בלבד. כנראה, ללא שום מקור המצביע על תאריך אחר, לאור הבין ש"הידיעה הקשה הגיעה אל ביה"ח בו בלילה" (עמ' 160), ולמחרת מסר עגנון את העדכון המר לשוקן. ולא היא, אלא יש לדייק מדבריו של עגנון ש"בליל יום ו'... הגיעה אלי הידיעה", ולא כתב שהשריפה קרתה באותו לילה.

במה חשובה עובדה זו מלבד הדחף של החוקר לדייק בפרטי פרטים בבואו לכתוב סיפור היסטורי? ביתו של עגנון נשרף, כתביו הועלו על המוקד, ואותיותיהם של שני ספרים כמעט גמורים פרחו באוויר ולא ראו אור מעולם. הטראומה נשארה עם הסופר והשאיר רושמה בספריו ובסיפוריו הרבים שנכתבו במשך למעלה מ-40 שנה לאחר מכן. למי איכפת אם האסון קרה לפני מאה שנה ב-4 או ב-6 ביוני? האמת, מעבר להערות שוליים של מלומדים הידיעה אינה תורמת להבנת העומק העשיר של כתבי עגנון.

ובכל זאת, קביעת התאריך הנכון מעלה צירוף מקרים שעד כה נעלם מעינינו עקב חוסר הוודאות לגבי התאריך המדויק של השריפה, שהוא כאמור 4.6.24. מסתבר שיום אחד בלבד לפני האסון נפטר הסופר היהודי יליד פראג פרנץ קפקא, שבימים אלו נציין מאה שנה למותו בטרם עת ממחלת השחפת והוא כבן ארבעים בלבד כזכור, לאחר מותו מצא ידידו ונאמנו של קפקא מקס ברוד פתק שהיווה כעין "צוואה אחרונה": "מקס יקירי, בקשתי האחרונה: כל מה שיימצא... יומנים, כתבי-יד, מכתבים, שלי ושל אחרים, רישומים וכולי, יש לשרוף כליל בלי לקרוא, וכך גם כל דבר כתוב או מצויר שמצוי בידך או בידי אחרים, שתבקש אותו מהם בשמי."

מסתבר אם כן למרבה התדהמה כי המשאלה האחרונה של קפקא הייתה למחרת לחלוטם הבלהות המבעית של עגנון. דומה כי יש בסיפור זה מאפיינים של מעין סיפור קפקאי-עגנוני, והיינו יכולים לדמיין שהוא נלקח מיומנו של קפקא או מטיוטת סיפור מ"ספר המעשים" לעגנון. ביום 3.6.24 הלך קפקא המיוסר לעולמו בתקווה שעזבונו הספרותי יעלה השמימה דרך הארובה. כשהלהבות לא קיבלו את מנת חלקן בפראג הן קפצו לבאד-הומבורג והשביעו את תאבתן בחדר העבודה של עגנון. כידוע, ברוד לא קיים את הצוואה וב-1939 (בדקה ה-90) הוא ברח מאירופה, הגיע לתל אביב עם מזוודה מלאה כתבים, ובזכותו הפכה יצירתו של קפקא לנחלת הכלל ושמו של קפקא נודע רבים והונצח

קוראים וחוקרים רבים טוויים קשרי קשרים בין שני הסופרים, עובדה שעוררה בעגנון מורת רוח עד כדי כך שהצהיר ב-1962: "ומה שמזכירים עלי את קפקא טעות היא. קודם שפרסמתי את ספר המעשים לא ידעתי מסיפורי קפקא חוץ מסיפורו די פערונדלונג [הגלגול] ואף עכשיו חוץ מן המשפט ... לא לקחתי ספר של קפקא לידי.... קפקא אינו משורש נשמתי, וכל שאינו משורש נשמתי אני איני קולט אותו...." השימוש התדיר במונח "סוריאליסטי" והצבעה על קווי דימיון בין שני הסופרים מעלימים מעיני קוראים קשר עמוקים יותר. החוקר האמריקאי ארנולד בנד העיר כבר בחייו של עגנון שהקבלות מסויימות בין שני סופרים אינן מעידות על השפעתו של אחד מהם על השני, אלא, סביר להניח, ששניהם שאבו מאותו מעיין, ובמקרה הזה אפשר להצביע על סיפורי רבי נחמן מברסלב שעל-אף האנכרוניזם ניתן לראות כי יש בהם "קפקאיות" מובהקות. גם כתבי רבי נחמן נשרפו או נגנזו (על פי בקשתו) וגם אצלו כתבים, תורות וסיפורים נדפסו רק לאחר מותו. והנה עוד חוט משולש: כל אחד מהסופרים בסיפורינו זכה ל"חסיד" שדאג למורשתו ולהנצחתו למרות השריפות והמוות (רבי נתן תלמידו של נחמן, ברוד חברו של קפקא, ואמונה ירון בת ש"י עגנון).

השאלה המטה-ספרותית הבווערת אצל עגנון היא כיצד הכתיבה יכולה להנציח את העבר מאובדן (למשל, של עירו בוטשאטש ב"עיר ומלואה"), ומה גורלם של סיפורים שנשכחו, נשמדו, נשרפו, או אבדו. עד כמה נותרת להם נצחיות מטה-פיזית כשהגווילין נשרפים? (כמו בסיפורים "ספר שאבד", "עד עולם", "הסימן", "לפי הצער השכר", ועוד).

כשמרטין בובר בישר לפילוסוף פרנץ רוזנצווייג על השריפה ועל גורלה של העבודה המשותפת שלו עם עגנון בכינוס סיפורי החסידים, ניחם אותו רוזנצווייג: "ספרים וכתבי-יד אינם בבחינת 'ממון' בעלמא, אבל אם 'גוף' הם, הרי לפחות אבר שיש לו תמורה.... לא, רק המוות מוחק, האש איננה מוחקת".

עכשיו, 100 שנה אחרי צירוף המקרים של מוות ואש, אנו יכולים להעריך עד כמה יצירתם של שני הסופרים הגדולים הללו עדיין מרתקת קוראים וחוקרים רבים ברחבי העולם. הם וסיפוריהם לא נמחקו.

יוסף סאקס הוא מנהל אגף המחקר בבית עגנון.